

CYPRUS
INTERNATIONAL
UNIVERSITY
ULUSLARARASI
KIBRIS
ÜNİVERSİTESİ

DOI: 10.22559/folkloredebiyat.2017.21

folklor/edebiyat, cilt:23, sayı:90, 2017/2

SİBİRYA'DA TÜRK MUSİKİSİ ÜZERİNE YAZINSAL BİR İNCELEME

Feza Tansuğ*

Giriş

Bu makale, Sibiry'a'da yaşayan Tuva, Saha (Yakut), Altay, Hakas ve Şor gibi Türk halklarının musiki geleneklerini konu almaktadır. Rusça kaynaklara odaklanarak hazırlanan makalede bazı bölgesel ve yerel dillerdeki önemli yayınlara da yer verilmiştir. Sibiry'a'da musiki yazınına özellikle Tuvalı musikibilimciler büyük katkıda bulunmuşlardır. Bu makale ayrıca, 2001-2004 yılları arasında Orta Asya ve Sibiry'a'da yaptığım alan araştırmalarına da dayanmaktadır.*

Sibiry'a'da yaşayan Türk halklarının musiki kültürü hakkında yazarken geniş bir perspektiften bakmak gerektiğine inandığımdan, yalnızca musikibilim alanından değil, diğer disiplinlerden de yararlanmak gerektiğini düşündüm. Bu nedenle, özellikle Sibiry'a'da yayınlanan Türk halklarının musiki yazınına da yer vermemektedir. Böylesine geniş bir coğrafyada yaşayan Türk halklarının musiki yazınının tamamını gözden geçirmek olanaksızdır. Bu yüzden, yalnızca Rusça ve yerel dillerdeki önemli çalışmalara yer verilmiştir. Türk dünyası

*Prof.Dr. Kazak ve Kırgız musiki yazını için bkz. Tansuğ (2009).

musikisinin doğu kümesinde yer alan bu halklar ve musikileri Türkiye’de pek az tanındığı için bu makalenin, ileride yapılacak daha ayrıntılı çalışmalara yol açıp kaynak olması hedeflenmiştir.

Son yıllarda Tuva musikisi üzerine musikibilimsel çalışmalar başta olmak üzere batı dillerindeki yayınlar da çığ gibi büyümektedir. Ancak yerel bilgiye yer veren Rus ve Türk dillerinde yazılmış olan yazın büyük ölçüde yok sayılmaktadır. Bu coğrafya hakkında Türkçe’deki yazın da yok denecek kadar azdır. Tuvalı sanatçıları İstanbul’da ilk kez dinletmesi için çağırdığım 1996 yılından bugüne, bu bölgeden başka sanatçılar da çeşitli şenliklere katılmak için Türkiye’ye geldikleri halde (Tansuğ 1996) musikileri hakkında pek az yayına rastlıyoruz.*

Türk halklarının musiki kültürleri, her biri komşu yörelerle yakınlıklar içeren çeşitli kümelere girer.** Musiki, Orta Asya’nın doğusunda kalan Türk halklarının yaşamlarında da önemli bir yer tutar. Geleneksel yaşam biçimleri ortak özellikler sergilerken, musiki biçim ve biçimleri ise farklılık gösterir. Bu bölge hem komşularının hem de uzak kültürlerin musikilerini etkilemiştir. Altay, Hakas, Şor, Tofa, Saha ve Tuva gibi Sibirya halkları da Türk dilleri konuşurlar.

Türk musiki kültürünün Doğu kümesi, Altay Dağları ile çevresindeki musikileri, kuzey Sibirya’daki Türk musikileri ve Orta Asya’daki Kırgız musikisini kapsar.*** Doğu kümesinde yer alan Kırgız halk musikisinden başka Altay, Çulım, Hakas, Şor, Saha, Tofa ve Tuva geleneksel musikileri de Türk halk musikilerinin Doğu kümesindedir.

Tuva musikisi

Tuvalar, nüfusu 300,000 kadar olan bir Güney Sibirya Türk halkıdır. Geleneksel bölgeleri Rusya ile Moğolistan arasındaki bugünkü sınırın kuzey ve batısında, Altay Dağlarından Sayan havzasındaki Yenisey ırmağına kadar uzanır. Tuva, Asya’nın tam merkezindedir. Önce Moğolların, sonra da Mançu’ların vasalları olan Tuvalar 1921 yılında Sovyetler Birliğinin desteği ile Tanna Tuva adlı bir cumhuriyet kurdular. 1944’de Sovyetler Birliği’ne katılan Tuva bugün Rusya sınırları içinde bir Otonom Cumhuriyettir. Tuva tümüyle kırsal bir ülkedir ve geleneksel çobanlık mesleği ekonomisinde büyük rol oynar. Tuva’da bugün Tuvaca konuşanların sayısı ise 250,000’dir.

Tuva musikisi hakkında ilk bilimsel çalışma Aksenov’un *Tuva Halk Musikisi* (1964) başlıklı yayınıdır. Aksenov ve diğer musikibilimcilerce derlenen Tuva musikisi ile yazarın araştırmalarına dayanan bu çalışmada 80 Tuva halk musikisi ile çalgısal musikilerin kuramsal çözümlenmeleri yer almaktadır. Kitabın son bölümüne geleneksel ezgilerin farklı versiyonları eklenmiştir. Aksenov’un bu yayını, Tuva’da gırtlaktan türkü söyleme (höömey)**** tekniklerini betimleyen en önemli çalışmalardan biridir.

* Bu yayınlar arasında özellikle bkz. Erdener (2011) ve Süzükei (2011).

** Türk dünyasında halk musikilerinin dağılımı ve sınıflaması için bkz. Tansuğ (2005).

*** Kırgızlar, dil, kültür ve musiki bakımından Hakas ve Tofa gibi doğudaki Altay Türkleriyle yakından ilintilidirlir.

**** Araştırmacılar bu fenomene doğuşkan söyleme, bifonik ve difonik söyleme ve armonik ya da multifonik (çoklusesli) söyleyiş adları da vermektedirler. Bu teknikle tek bir türkücü aynı anda iki ve arasında da birbirinden ayrı üç ses çıkarır. Dudakların, dilin, çenenin, yumuşak damağın (velum) ve gırtlığın (larinks) özel hareketleriyle türkücüler, ırsal olarak yaratılmış doğuşkanları ayrı ayrı şiddetlendirebilirler. Bu doğuşkanlar, normal söylemenin üzerinde bir ezgi oluşturur. Böylece, tek bir türkücü tarafından çokluseslilik yaratılmış olur.

Çoğu Tuva musikisi geleneksel olarak bir yalkın türkücü ve çalgıcı tarafından seslendirilir ve musikiciler belirli bir tür veya biçimde uzmanlaşırlar. Bu tür ve biçimler ise belirli toplumsal olaylardan kaynaklanmışlardır. Tuva'daki en çarpıcı musiki Tuvaların höömey diye adlandırdıkları ırsal türdür.* Günümüzde yalnızca Tuvalar tarafından geliştirilen gırtlaktan söyleme tekniği dünyadaki en ilginç ırsal tekniklerden biridir. Tuva'da gırtlak türkücülerine höömeyci adı verilir.

Höömeyciler, ırsal üretimin farklı tiplerini simgeliyen çok sayıda farklı biçimlerde seslendirirler. Aksenov'a göre (1964) yaygın olarak bilinen beş biçem vardır: kargıraa, sıgıt, borbannadır, ezengiler ve gırtlaktan türkü söyleme için genel bir terim oluşunun yanısıra, belirli bir biçemin de adı olan höömey. Bunlar arasında höömeyin en eski biçem olduğu kabul edilir.

Eski zamanlarda türkücüler tek bir biçimde ya da birbiriyle ilintili iki biçimde uzmanlaşırlardı. Oysa çağdaş türkücüler, özellikle de genç olanları, yaygın olarak birkaç biçimde türkü söylerler. Çoğunlukla, kısa ezgisel söylemleri çokbiçemli potpuriler oluşturacak biçimde söylerler. Tuva'da beş esas söyleme tekniğinden biri olan kargıraa'da en kalın anases bulunmaktadır. Türkücüler bir düzine kadar altbiçem tanımaktadır: hovu kargıra (ova ya da bozkır kargıraası), dag kargıraa (dağ kargıraası), vb. Kargıraa, sözsüz ezgiler yerine genellikle sözlü türkülerde uygulanır.

Höömey konusunda bir başka kitap ise *Tuva'da Gırtlaktan Söyleme: Etnomüzikolojik İnceleme* başlığını taşıyan yayındır (Kyrgys 2002). Kyrgys bu kitabında Aksenov gibi çeşitli gırtlaktan söyleme tekniklerini irdeler. Çeşitli musiki örneklerine de yer verirken Kyrgys ulusalcı bir bakış açısıyla höömey yerine yalnızca Tuvaca'da kullanılan hörekteer terimini yeğler. Türkçe'deki 'yürek' ile aynı kökten gelen bu terim Tuva musikibilim yazınında yaygın olarak kullanılmamaktadır. Kyrgys, kitabında gırtlaktan söyleme biçiminin tarihini ve çeşitli gırtlaktan söyleme okullarını inceleyip gırtlaktan söylemeyi içeren türkülerini çözümlerken günümüz Tuva'sında gırtlaktan söyleme geleneklerinin gelişimini de irdeler.

Kyrgys gibi ulusalcı değil de evrenselci bir bakış açısına sahip olan Süzükei (1993) ise, Tuva çalgısal musikisi konusunda yazdığı kitabında Tuva çalgılarının doğuşkan üretme özelliklerinin, Tuva musiki estetiğinin yansıması olduğunu yazar.** Süzükei ayrıca, geleneksel Tuva çalgılarını "modernleştirme" ve "geliştirme" girişimlerinin niçin başarısız olduğunun nedenlerini de belirlemeye çalışır.

Tuva'daki en yaygın çalgılar arasında topşur (uzun saplı saz), doşpular (kısa saplı saz) ve yatka (kanun) sayılabilir. Gırtlak türküsü aynı zamanda, öteki musiki biçimleri ve türlerinin ses örgüleri ile de yakın bağlar içerir. Höömey tınısının Tuva'daki en yaygın çalgı olan homuzun tınısına (ağız tamburası) bu denli benzer oluşu bir rastlantı değildir. Bir ustanın ellerinde ağız tamburası bir insan sesine dönüşür, gırtlak türküsünde ise, insan sesi ağız tamburasının sesine dönüşür.

* Tuvaca ve Moğolca'da höömey, 'gırtlak' anlamına gelen bir sözcükten kaynaklanır. Dünya musikisi literatürüne bir Moğol tekniği olarak giren höömey aslında Türklere özgü çok önemli bir tekniktir. Bugün aynı kökten olup 'dilcik' anlamına gelen 'kömököy' ya da 'kömöy' gibi sözcükler Kırgızca'da, 'hümlemek' de Türkçe ve Türkmençe'de yaşamaktadır.

** Çok eski dönemde oluşan bir estetik ideal olan insanla doğanın ayrılmazlığı, tümüyle çağdaş Sayan-Altay Türkleri'ne, kısmen de Tuvalar'a özgüdür (Süzükei 2011). Doğal çevre, Tuvalar'ın inanç dizgeleri ve tinsel değerleriyle sıkı sıkıya bağlıdır.

Tuva'da türküler, igil ya da bızançı adındaki kemeçeler ve doşpulur (saz) eşliğinde ya da eşliksiz olarak seslendirilir. Tuva telli çalgılarından bızançı ve atbaşı bir kemeçer olan igil, gırtlak türküsü gibi doğuşkanlar bakımından zengindir. Her iki çalgı da türkülerle eşlikte çalınabilir. Üstelik, tıpkı gırtlak türküsünün* aşk ve yalnızlık ya da doğal dünyanın güzelliği ve canlılığı üzerine yorum getirmesi gibi, igil ile seslendirilen ezgiler de atlarla ilgili öyküler anlatıyormuş gibi algılanırlar. İgil, atın musikiyle ilgili kişileştirilmesi diye nitelenebilir, çoğu parçası atlardan yararlanılarak yapılır (üstü at derisinden, telleri at bağırsağından, yayı at kılından yapılır) ve boynuna eklenen simgesel bir at başı ile taçlandırılır.

Tuva dilinde aynı zamanda pek çok türkü ve notası da Kızıl'da sürekli olarak yayınlanmaktadır. (Anon. 2002; Anon. 2003; Baazan-ool 2002). Tuva'daki destan türkücüsü, aynı zamanda destan anlamına gelen tool sözcüğünden türeyen toolçu adı verilir. Altaylıların çörçök'ü gibi, Tuvaca'da tool, ister masallar ve kahramanlık öyküleri, ister kahramanlık destanları olsun, her türden anlatıyı ifade eder. Tuvalarda kahramanlık öyküleri temel olarak ezgisel okuma ya da türkü biçiminde seslendirilir; düz bir okuma görece yeni bir gelişmedir.

Sibirya'da yayınlanan en önemli kitap dizisi kuşku yok ki uzun bir süre yayınlanan *Sibirya ve Uzak Doğu Halklarının Folklor Mirası*'dır. Derevianko ve diğerlerince yayına hazırlanan dizi (1993, 1994, 1995, 1997a, 1997b, 1997c, 1998) Sibirya destan ve öykülerinden oluşur. Dizinin *Tuva Halk Öyküleri*'ne ayrılan kitap (Derevianko vd. yay. haz. 1994), tool adı verilen 32 halk öyküsünü içerir. Tuva'nın farklı bölgelerinden derlenen bu öykülerden en tanınmış olanı, hem şiir hem de öyküden kurulu olan *Haiindirinmay Bagay-ool*'dur. Kitap ayrıca, Tuva halk öykülerinin şiir ve musikisine, metin üzerine ayrıntılı notlara ve halk öykülerinin bir sınıflamasına yer vermektedir.

Aynı dizinin 12. cildi ise *Tuva Kahramanlık Öyküleri*'ne ayrılmıştır (Derevianko vd. yay. haz. 1997a). Dizinin bu cildi, *Boktu-Kiriş*, *Bora-Şeelay* ve *Hunan-Kara* adlı üç kahramanlık öyküsünü içeren eleştirel bir yayındır. Bu öykülerin metinlerinin ardından dil ve musiki çözümlemeleri ile metin üzerine yorumlar gelmektedir. Pek çok fotoğraf ve musiki örneğine yer veren kitaba öykülerin bazı bölümlerinin kayıtlarının yer aldığı bir plak da eklenmiştir.

Toolçunun gırtlaktan söyleme tekniği, görece daha büyük bir İç Asya Türk kültürel alanın musiki estetiği ve metafiziğinin yönlerini paylaşan tek Tuva musikisi ögesi değildir. Toolçunun musiki biçimini şekillendiren anlatımsallığa doğru olan bu eğilim, çalgısal musikide de vardır (Süzükei 1993). Türk toplulukları, musikide anlatımsallık için yalnızca sözel şiiri değil, aynı zamanda igil (kemeçer) ve homuz (ağız tamburası) gibi çalgıları da yeğlerler. Bu iki çalgının da anlatımsal gücü vardır.

Tıpkı, homuz ve igil gibi çalgıların bize türkücü ve Şaman arasındaki yakın bağı anımsatması gibi bu özel türkü söyleme tarzı da türkücü ve Şaman arasındaki ilişkiyi bize anımsatır. Belki de Türk topluluklarının en eski özelliklerinden bazılarının, özellikle Şaman inancı ve edimlerinin, Altay Türklerinde korunmuş olması bir rastlantı değildir. Bu

* Gırtlaktan türkü söylemenin Tuvalar için geleneksel olarak esrime için işlev göstermiş olduğu, doğal güzelliklere duyulan hayranlık, aşk ya da yalnızlık tarafından yaratılan yüksek duygusal durumlara bir tepki olarak kullanılmış olduğu düşünülmür.

özellikler, Tuvalar, Hakaslar ve Tofalar gibi Altay Dağlarının içinde ya da dolaylarındaki öteki Türk toplulukları için de geçerlidir.

Tuvalar, Avrasya’da gırtlaktan söylemeyi uygulayan tek halk değildir. Höömeý, batı Moğolistan’da ve Volga bölgesindeki Türk topluluklarından biri olan Başkurtlar tarafından, ayrıca Hakas ile Sahalarca yaşatılmakta ve geliştirilmektedir.

Saha musikisi

Erken bir tarihte Orta Asya Türk musiki geleneklerinden ayrılmış olduğu varsayılan başka bir Türk musikisi, kuzey Sibiry’a, özellikle Saha (Yakut) Özerk Cumhuriyeti’nde geniş bir bölgede seslendirilen Saha musikisidir. Orta ve kuzey Asya Şaman musiki edimleri arasında güçlü bağlar olduğundan, Saha musikisi Doğu kümesindedir.

Doğuya doğru en uzakta bulunan Türk halkı olan Sahalar Kuzey Sibiry’a da yaşar. Sahaların eskiden Baykal Gölü çevresinde yaşadıkları tahmin edilmektedir. Daha sonra bu bölgeden kuzeye doğru göç etmişlerdir. Yaşadıkları uzak ve soğuk ortamlardan dolayı Tuvalar gibi Sahalar da musiki ve destanlarına yansıyan çok sayıda eskicil gelenek ve göreneklerini korumuşlardır. Sahaların, Orta ve Kuzey Asya Şaman musiki edimleri ile güçlü bağları vardır. En ünlü Saha destanı olonghodur. Destan şiiri anlamında kullanılan bu terim Kazakça ve Türkmence’de türkü anlamına gelen ölümlü sözcüğü ile ilintilidir (Tansuğ 2008). Sahaca’da destan şiirlerini seslendirenlere olongho türkücüsü anlamında olonghohut denir.

Sibiry ve Uzak Doğu Halklarının Folklor Mirası dizisinde Sahalarla ilgili kitaplar da yayınlanmıştır. Bu kitaplardan biri *Kus Debiliye: Yakut Kahramanlık Destanı* başlığıyla Derevianko ve diğerlerince yayına hazırlanıp ilk kez 1993 yılında yayınlanmıştır. En önemli Saha olongholarından biri sayılan bu destan bir kadın savaşçının öyküsünü anlatır. Destan metnine yer veren kitapta Saha olonghoları üzerine ayrıntılı bilgi, uzunca bir yorum ile musikibilimsel bir makale de bulunmaktadır. Kitaba musiki örnekleriyle destanın ses kaydı da eklenmiştir.

Dizinin Sahalarla ilgili bir başka kitabı ise (Derevianko vd. yay. haz. 1995) *Saha Halkının (Yakutlar) Öyküleri, Efsaneleri ve Söylenceleri* başlığını taşır. Bu kitapta, Sahaların 41’i ilk kez yayınlanan 56 farklı efsane ve söylencesi yer alır. Söylenceler, Sahaların atalarının öykülerini anlatmakta, bu halkın tarihindeki çeşitli olayları betimlemekte ve Şaman anlatılarını içermektedir. Kitapta ayrıca, Saha işitsel geleneği ve efsaneler üzerine bir makale de yer almaktadır.

Saha halk türküleri üzerine yazılan bir başka kitap (Alekshev 1976) ise Saha işitsel geleneği bağlamında ezgisel çıkır kuramına odaklanır. Yazarın hipotezine göre, Saha türkülerinde çıkırsallık, gelişimi boyunca üç aşamadan geçmiştir. Bu hipoteze göre Alekshev, aynı ezgide aşkın farklılık gösterdiği Saha destan türkülerinde “gelişen çıkır” olgusunu irdeler. Ayrıca, aynı türkünün farklı versiyonlarının, farklı çıkırlar yerine aynı çıkırsal yapının varyasyonlarını kullandığını gösterir. Kitabının sonunda Alekshev, buluşunu daha geniş musikibilimsel bağlama yerleştirir.

Saha çalgısal musikisi üzerine yayınlanan iki kitaptan ilki (Shishigin 2003) homus (ağız tamburası) çalma tekniklerinden, yazarın homus çalgıcısı olarak deneyimi ile diğer önemli musikicilerden söz etmektedir. İngilizce ve Rusça olarak hazırlanan kitapta

renkli fotoğraflar ile dünyanın çeşitli bölgelerinden ağız tamburası örneklerine de yer vermektedir. Kitaplardan ikincisi ise (Utkin 1993) ünlü Saha homus sanatçısı Ivan Alekseevin yaşamı ve yaratıları üzerine yayınlanmıştır. Kitabın dikkat çeken en önemli özelliği, Alekseev'in homus çalma tekniklerinin betimlenmesidir.

Asya'nın eskicil kültürlerinde işitsel sanatların ustası olan türkücü ile iyileştirme gücünün uygulayıcısı Şaman ya da kam arasında yakın bir bağ vardır ve Şamanizmin izlerine Türk topluluklarının çoğu musiki geleneklerinde rastlanılır. Şaman ile türkücü arasındaki bağ en açık olarak Şamanizmin yakın zamanlara değin geçerli olduğu Türk halkları yani Sahalar ve Altay'daki çeşitli Türk toplulukları arasında görülür. Bu geleneklerde türkücü ile Şaman gerçekte birbirinden ayrı iki karakter ise de aslında bunların ikisinin de aynı kişi olduğuna ilişkin belirtiler vardır.*

Altay musikisi

Altay musiki kültürü üzerine araştırmalar on dokuzuncu yüzyılda Verbitskii (1893) ile başlamıştır. Ardından, 1907 ile 1931 yılları arasında Altaylılar arasında en kapsamlı derleme çalışmalarını yapan A. V. Anokhin gelmektedir. Anokhin, Altay türkülerinin çevriyazımını yapan ilk araştırmacıdır (Shulgin 1979). Her iki yazar da özellikle Altay çalgılarını betimlemektedir. Altay çalgıları üzerine Verbitskii'den 100 yıl sonra yayınlanan *Altay Dağlarının Çalgıları* başlığını taşıyan kitap (Khokholkov 1994), diğerlerinden daha kapsamlı bir yayındır. Altaylıların kullandığı geleneksel çalgılar hakkındaki metin, çizimler ve şiirsel alıntılarla zenginleştirilmiştir.

Doğu kümesindeki Türklerin birçok destanları vardır. Sahalar gibi Altaylılar ve Şorlar da kendilerine ait destanlara sahiptir. Kahramanlık öyküsü ya da destan için kullanılan Altay terimi kay-çörçök'tür. Türkücü sözcüğünü karşılayan Altay terimi kayçı ise, türkü söylemek anlamına gelen kay filinden türer. Kay, bir türkücünün göğsünde oluşturulan herhangi bir sese verilen addır.** Topşur (iki telli saz) eşliğinde kay denen gırtlak türküsü seslendiren kahramanlık türküsü anlatıcısına ise kayçı denir.

Ünlü kayçı Aleksi Kalkin'in seslendirdiği Altay kahramanlık destanı *Maaday-Kara*, Aleksandr Plitchenko'nun Rusça'ya çevirisiyle yayınlanan kitabın konusunu oluşturuyor (Kalkin 1979). *Maaday-Kara* 1973 yılında Rusça'ya akademik bir dille çevrildiği halde kitabın daha geniş bir okura ulaşabilmesi için bir kez daha çevrilip

* Şamanizm, kuşaktan kuşağa aktarılan uygulamalardan hayli uzmanlaşmış mesleki türlere dek değişiklikler gösterir. Öteki dinler önem kazanmazdan önce mesleği Şamanlık olan kişi toplumunun tinsel ve kültürel lideriydi. Roller sık sık değişir, kimi zaman bir rahip, sihîrbaz ya da kahin, kimi zaman da şifacı ve sanatçı olarak ortaya çıkardı. Şaman'ın, merkezi güçlerinden birisi, ruhun bedenî dünyada (orta dünya) terkedip gökyüzüne (üst dünya) yükseldiği veya yeraltına (alt dünya) indiğine inanılan ve esrimeyle erişilen 'sihirli uçuş'tur. Şaman, pek çok ritüelde olduğu gibi, esrimeye ulaşmak için ırsal ve çalgısal seslendirme ile raks eder.

** Kay terimi Kırgızçada da kullanılmaktadır. Kırgızlar arasında doğaçlama türkü söyleme geleneği oldukça yaygındır. İki Kırgız karşılaştığında, birbirlerine selamlama türküleri söyler. Kırgızlar çalışırken ya da yürürken vakit geçirmek için taşıl bezeklerle türkü metinleri doğaçlar. Kayla diye bilinen bu uygulama, Kazaklar başta olmak üzere öteki Orta Asya Türkleri'nde de görülür. Ancak bu tür doğaçlamalar en yaygın biçimde bu tekniği geliştiren Kırgızlar arasında görülmektedir.

yayınlanmıştır.* Kitap, Altay destanlarına kısa bir girişten sonra Altay musikisi üzerine bilgi de vermektedir. Kitabın sonunda Shulgin'in yazdığı "Altay Kayı Üzerine" başlıklı bir makale yer almaktadır. Bu makalede musiki örnekleriyle topşur ve gırtlaktan söyleme tekniklerini betimleyen bir bölüm de bulunmaktadır.

Sibirya ve Uzak Doğu Halklarının Folklor Mirası dizisinin 15. cildi Altay kahramanlık destanlarıyla ilgilidir (Derevianko vd. yay. haz. 1997b). Oçi-Bala ve Kan-Altın efsanelerini içeren bu kitap, günümüz ezgileyicilerince seslendirilmiş geleneksel ezgilerin çevriyazımına yer vermektedir. Aynı şiirlerin, aynı öykü anlatıcısından farklı zamanlarda ya da iki farklı öykü anlatıcısından çevriyazılan farklı versiyonları, efsanelerin karşılaştırmalı olarak çözümlenmelerine olanak sağlamaktadır. Kitapta ayrıca, Altay efsanelerinde şiir sanatına, destan söylemenin musikibilimsel yönlerine, öykü anlatıcıları üzerine bilgilere ve metin hakkında kapsamlı notlara yer veren makaleler bulunmaktadır.

Hakas musikisi

Hakaslarda destana Tunguzcayla ilintili bir sözcük olan nımağ adı verilir. Türkücü sözcüğünü karşılayan Hakas terimi haycı, türkü söylemek anlamına gelen hay fiilinden türer. Hakas musikisi üzerine ilk derleme çalışmaları on sekizinci yüzyılda yapıldığı halde günümüze gelen pek az sayıda yayına rastlıyoruz.**

Tuvalar, Sahalar ve Altaylılardan Hakasların Şaman dünyasına geçtiğimizde ünlü insanbilimci Butanaev'in çok sayıda yapıtını görüyoruz. Bunlar arasında en önemlisi, yazarın *Tarihsel Hakas Folkloru* başlığını taşıyan kitabıdır (Butanaev ve Butanaeva 2001). Bu kitap, Hakasların kip-çuk adıyla bilinen efsane, öykü ve söylencelerini irdeleyerek tarihsel folklorunu dizgeselleştirme girişimidir. Bu efsanelerden pek çoğu daha önce bilimsel araştırmaların konusu olmamıştır. Yazarlar ayrıca, günümüz Hakasya'sında bulunan eski ve yeni kültürel topluluklarla on dokuzuncu yüzyıla kadar yaşayan önemli kişileri de dizgesel olarak ele almaktadır.

Sibirya ve Uzak Doğu Halklarının Folklor Mirası dizisinin 16. cildi Hakas kahramanlık destanı Ay-Huuçin'e ayrılmıştır (Derevianko vd. yay. haz. 1997c). Bu kitap, kadın savaççı Ay-Huuçin ile ilgili olarak yayınlanan ilk bilimsel yayındır. Bu kitapta, destanın Hakasçası ve Rusça çevirisi koşut metinler halinde yer almaktadır. Ardından, metnin eleştirel yorumu ve destanın farklı versiyonlarının çözümlenmeleri gelmektedir. Hakasların destan geleneği ile Hakas kültürü üzerine bir makale ve Ay-Huuçin'in ses kaydı da kitaba eklenmiştir.

Şor musikisi

Sibirya destanlarını inceleyen yapıtlar arasında Şor destanları da yer alır. Bunlardan *Şor Destanları Araştırmaları* (Chudoiakov 1995), yazarın Şor destanlarını değişik açılardan inceleyen ve farklı zamanlarda yazılmış makalelerinin biraraya gelmesiyle oluşmuştur. Bu makaleler arasında eskicil varyanlarıyla birlikte destan türünün gelişimi,

* *Maaday Kara* Emine Gürsoy-Naskali tarafından Türkçe'ye de çevrilip yayınlanmıştır (Gürsoy-Naskali 1999).

** Sibirya'daki ilk bilimsel araştırma gezilerine (1733-1743) katılan Gmelin tarafından Güney Sibirya Türk toplulukları arasındaki ilk derleme çalışmaları 1738-1740 yılları arasında yapılmış olup bazı ezgiler 1752'de yayınlanmıştır. Bkz. Gmelin (1752).

destan şiirlerinde sık kullanılan konular ve destan seslendirimlerinin musiki ve biçemsel yönleri sayılabilir.

Sibirya ve Uzak Doğu Halklarının Folklor Mirası dizisinin 17. cildi ise Şor kahramanlık öykülerini ele alır (Derevianko vd. yay. haz. 1998). Kitap, Şorların en ünlü destanları arasında sayılan *Han Pergen* ile *Altın Sırık* adlı destan şiirlerine yer verir. Şiirlerden önce Şor destan gelenekleri ve destanların musikibilimsel yönlerine odaklanan iki makale yer alır. Kitap ayrıca, her iki şiir hakkında kapsamlı açıklamalar ve yorumlar ile öykü anlatıcısının ezgilerinin çevriyazımlarını da içermektedir.

Diğer yayınlar

Sibirya’da, yukarıda yer alan Türk halkları dışında bazı öteki Türk toplulukları da yaşamaktadır. Bu topluluklar arasında Kazaklar da bulunur. Kazaklar, Kazakistan’ın yanı sıra Çin ve Rusya’da da yaşarlar. *Altay Dağlarındaki Kazakların Musiki Folkloru* (Zhuzbasov 2007), güney Sibirya’da yaşayan az sayıdaki Kazak’ın musikilerini irdeler. Bu kitap, yazarın Altay, Batı Moğolistan ile Doğu Kazakistan’da yaptığı alan araştırmalarına dayanmakta, Kazakistan dışında yaşayan Kazakların musiki kültürünü ele almaktadır.

Aleksandr Viktorovich Zataevich yirminci yüzyılın ilk yarısında özellikle Kazak ve Kırgız musikilerini derleyen ünlü bir araştırmacıdır.* Zataevich’in belgeliğindeki türkü notaları 1971 yılında *Farklı Halkların Türküleri: Derlemecinin Belgeliğinden* başlığıyla yayınlanmış ve uzun bir süre bu alandaki en değerli kitap olarak kalmıştır (Zataevich 1971). Zataevich’in bu yapıtı, Sahalar ve Tuvalar gibi Sovyetler Birliği’nde yaşayan pek çok farklı topluluğun geleneksel türkülerinden oluşmaktadır. Kitaptaki notalar, çeşitli ülkelerden musikibilimcilerin açıklama ve yorumları ile yayınlanmıştır.

Sibirya Halklarının Musiki Kültürünün Tarihi (Sheikin 2002) ise Sibirya’da bulunan yaklaşık 60 topluluğun musiki kültürünü irdelemektedir. Kitaba konu olan yaratılar, Sibirya’da yapılan 100’den fazla derleme gezisinde derlenmiştir. İrsal ve çalgısal musiki geleneklerine yer veren kitaba bölgesel terimlerden oluşan küçük bir sözlük ile türkü notaları da eklenmiştir.

Bu bölümde Georgii Keldysh (1998) tarafından yayına hazırlanan ansiklopedik sözlüğü de kaynak olarak göstermek gerekmektedir. Rusça yayınlanan en kapsamlı ve en ayrıntılı musiki sözlüğü olan bu yapıtta besteciler, çalgıcılar, musikibilimciler ve seslendiriciler gibi önde gelen musikiciler; musiki kuramı ve musiki tarihindeki anahtar kavramlar ve terimler; çalgılar ve musikiyle ilgili kurumlar yer almaktadır. 8,000 maddeden oluşan sözlük, çizimlerle kısa musiki örneklerini de içermektedir. Bu ansiklopedik sözlük, yalnızca uluslararası sanat musikisi ile ilgili maddelere yer vermemekte, aynı zamanda bölgesel musikileri de kapsamaktadır. Sibirya musikisi hakkında kapsamlı maddelere de yer veren sözlükte geleneksel çalgılar ile önemli musikiciler de bulunmaktadır. Bununla birlikte, bu ansiklopedik sözlüğün, musiki eğitiminde kullanılan çeşitli anahtar kavram ve terimleri bulmak için de kullanılabilmesi ile sözlük Rusça musiki yazınıyla araştırma yapanlar için vazgeçilmez bir kaynak oluşturur.

* Kazak ve Kırgız musiki yazını için bkz. Tansuğ (2009).

Bu bölümü bitirirken, Vertkov, Blagodatov, and Iazovitskaia'nın yayına hazırladığı (1975) *Çalgılar Atlası*'na da kesinlikle yer vermek gerekiyor. İlk baskısının 1963'de yapıldığı *Atlas*, genişletilmiş yeni baskısında eski Sovyetler Birliği'ndeki tüm kültürel toplulukların çalgıları hakkında bilgi sunuyor. Bu kapsamlı kitabın altıncı ve yedinci bölümleri Sibiry'a'daki çalgılara odaklanmıştır.* *Atlas*'ta sunulan geleneksel çalgıların betimlemelerinde çalgıların tasarımı, aşıt ve düzenmesi, ses üretiminin yöntemleri, anlatımsal gücü, gözde dağarı ve profesyonel ya da amatör musikide kullanımı yer almaktadır. Tarihsel verilerin de sunulduğu *Atlas*'ı yayına hazırlayanlar, tüm betimlemelerinde çalgıların yalnızca musiki açısından ele alındığını vurgulamaktadır. Yazarlar, Hornbostel ve Sachs'ın geliştirdiği sınıflama sistemini kullanmışlardır. Kitaptaki metne çok sayıda çalgının fotoğrafı da eklenmiştir. *Atlas*'ın ilk baskısında 190 musiki örneği yer alırken ikinci baskısına çalgısal musiki kayıtlarının en seçkin örnekleri de eklenmiştir. Böylece, *Çalgılar Atlası*, Sibiry'a'daki geleneksel Türk çalgılarını inceleyenler için son derece yararlı bir kaynaktır.

Sonuç

Türk ses dünyası bir grup musikilerden oluşmaktadır. Bir musikiyi sanki konuşulan bir dilmiş gibi düşünmek olasıdır. Her toplumun, kendine özgü bir ana musikisi vardır ve bir toplum, musikilerinin, tıpkı kendi konuştukları dil aracılığıyla iletişim kurar gibi ortak bir anlayışa sahip olduğunu bilir ve musikilerine buna göre karşılık verirler. Tıpkı dillerin birbirlerinden sözcük almaları gibi musikiler de birbirlerini etkiler. Yine tıpkı bir toplumun bir dili bir diğersinin yerine koyması gibi (Sibiry'a'daki Türk halkları Ruslar topraklarına geldikten sonra Rusça öğrenmişlerdir), bazı topluluklar geleneksel bir musiki türünü kullanmayı bırakabilir ve bu musikiyi bir diğeri ile değiştirebilir. Bazı birey ve toplulukların tamamı ikidillidir; bugünkü birçok Sibiry'a halkları ikidillidir. Benzer şekilde, Güney Sibiry'a'daki Tuvalar geleneksel Tuva musikisini ve Batı musikisini eşit şekilde ancak farklı amaçlar için kullandıkları için ikimusikili sayılırlar.**

İki musikili olsalar da, bugün, Tuvalar ve Sibiry'a'daki diğers halklarca yapılan musikinin, başka hiçbir musikide bulunmayan yapısal çeşitliliği ve hele kendine özgü karmaşıklık ve anlamlılığıyla şaşırtıcı ölçüde zengin bir musiki olduğunu biliyoruz. İrsal musiki, Altay Türkleri gibi öteki Sibiry'a Türk musikilerinin de çekirdeğini oluşturur. Sibiry'a'da türküler ya ezgisiz okunurlar ya da ezgiyle söylenirler. Örneğin, Sibiry'a'daki Türkler eski efsaneleri ve yabancı folkloru okurlar ve destanları ise türküler olarak söylerler. Bunlara sık sık iki telli saz ile eşlik edilir (örneğin, Tuvalarda doşpular, Altaylılarda topşur, Hakaslarda komus, Şorlarda komıs). Altaylılarda rastlandığı gibi bazı seslendirmelerde destanlar eşlik olmaksızın alçak bir sesle ezgilenirilirler. Isık, gırtlaksıl ve şiddetli sesler eskicil türküde sık kullanılır, çünkü bu anlamsız sesler tanrılar ve doğa ile yakın ilintilidir. Çalgı seslerine benzeyen bu tür seslerden sayılıp Tuvalarda sıklıkla rastlanan gırtlaksıl bir sesin tiz bir kafa sesiyle aynı anda tınlaması oldukça

* Altıncı bölümde Gorno-Altay ve Hakas özerk bölgeleri ile Tuva Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti; yedinci bölümde ise Uzak Doğu ile Kuzey doğu Sibiry'a halklarının çalgılarına yer verilmiştir.

** Tuvalar dünyanın en eski türküler söyleme biçimlerinden birini korumalarına rağmen UNESCO verilerine göre tehlike altındaki Türk dillerinden biri sayılan Tuvaca gibi Tuva musikisi de bugün tehlike altındadır (Tansuğ 2013).

dikkat çekicidir. Altaylılar, Sahalar ve Tuvalar gibi bazı Türk topluluklarında destanlar Şaman düşünceleriyle derinden kaynaşmıştır ve tarihsel kökenleri kuzey Asya'nın eskicil dünyasına uzanır.

Yukarıda yaptığımız değerlendirmede de görüldüğü gibi Sibiry'a'daki musiki yazınının yarısı ırsal ve çalgısal musikiyle ilgili bilimsel yayınlar ve nota kitapçıklarından, diğer yarısı ise Sibiry'a destanlarından oluşmaktadır. Destan ve öykülerle ilgili yayınlanan en önemli kitap dizisi ise *Sibiry'a ve Uzak Doğu Halklarının Folklor Mirası*'dır (Derevianko vd. yay. haz. 1993, 1994, 1995, 1997a, 1997b, 1997c, 1998). Tüm bu yayınlarda belirtildiği gibi Türk topluluklarında destan söylemenin özelliklerinden birisi, gırtlaksız türkü söyleme biçemi ile gergin bir sesin kullanılışıdır. Buna Altaylılar, Karakalpaklar, Özbekler, Tuvalar ve Türkmenler'de de rastlanılır ve sık sık destan türküsünün Şaman kökenleriyle ilintilendirilir. Dörtlükler ya da beyitlerle atışan Türk aşıklar ve Kırgız akınlar gibi, Altay kayçılar da aytıs (türkü yarışması) olarak bilinen doğaçlama dize atışmalarıyla yarışır. Bazı türkücüler festivallerde yer alan büyük türkü yarışmalarında üne kavuşurlar. Bu atışmalara güney doğu Altaylılar, Şorlar ve Telengitler'de rastlanılır. Binlerce yıllık tarihi olan çoklusesli höömeý türkülerindeki ırsal teknikler, ileride düzenlenecek şenliklerde buluşabilir. Altay, Başkurt, Hakas, Kırgız, Saha, Şor ve Tuva türkücülerin yer alacağı şenlik ve yarışmalar düzenlenebilir.

KAYNAKLAR

- Aksenov, Aleksei Nikolaevich (1964). *Tuvinskaia narodnaia muzyka. Materialy i issledovaniia* (Moskova).
- Alekseev, Eduard (1976). *Problemy formirovaniia lada (na materiale iakutskoi narodnoi pesni)* (Moskova).
- Anonim (2002). *Yry – 2001. Yrlar chyyndyzy* (Kızıl).
- Anonim (2003). *Yry – 2002. Yrlar chyyndyzy* (Kızıl).
- Baazan-ool, Kan-ool (2002). *Ak-kok kavai – meen Tyvam. Yrylar chyyndyzy* (Kızıl).
- Butanaev, Viktor Iakovlevich ve Irina Isaevna Butanaeva (2001). *Khakasskii istoricheskii fol'klar* (Abakan).
- Chudoiakov, Andrei Il'ich (1995). *Etiudy shorskogo eposa* (Kemerovo).
- Derevianko, A. P. vd. yay. haz. (1993). *Pamiatniki fol'klora narodov Sibiri i Dal'nego Vostoka. Kyys Debiliie: Iakutskii geroicheskii epos* (Novosibirsk).
- Derevianko, A. P. vd. yay. haz. (1994). *Pamiatniki fol'klora narodov Sibiri i Dal'nego Vostoka. Tuvinskie narodnye skazki* (Novosibirsk).
- Derevianko, A. P. vd. yay. haz. (1995). *Pamiatniki fol'klora narodov Sibiri i Dal'nego Vostoka. Predaniia, legendy i mify sakha (iakutov)* (Novosibirsk).
- Derevianko, A. P. vd. yay. haz. (1997a). *Pamiatniki fol'klora narodov Sibiri i Dal'nego Vostoka. Tuvinskie geroicheskii skazaniia*, cilt 12 (Novosibirsk).
- Derevianko, A. P. vd. yay. haz. (1997b). *Pamiatniki fol'klora narodov Sibiri i Dal'nego Vostoka. Altaiskie geroicheskii skazaniia: Ochi-Bala. Kan-Altyn*, cilt 15 (Novosibirsk).

- Derevianko, A. P. vd. yay. haz. (1997c). *Pamiatniki fol'klora narodov Sibiri i Dal'nego Vostoka. Khakasskii geroicheskii epos: Ai-Khuuchin*, cilt 16 (Novosibirsk).
- Derevianko, A. P. vd. yay. haz. (1998). *Pamiatniki fol'klora narodov Sibiri i Dal'nego Vostoka. Shorskie geroicheskie skazaniia*, cilt 17 (Novosibirsk).
- Erdener, Yıldırım (2011). "Sibirya'daki Türk Halkları Arasında Şaman Davulunun Simgesel Anlamı" *Türkiye'de Musiki Kültürü Kongresi Bildirileri* s. 313-322 (Ankara).
- Gmelin, Johann Georg (1752). *Reise durch Sibirien, von den Jahr 1738 bis zu Ende 1740*, cilt 3: 370-371 (Göttingen).
- Gürsoy-Naskali, Emine yay. haz. (1999). *Altay Destanı Maaday Kara* (İstanbul).
- Kalkin, Aleksei (1979). *Maadai-kara: Altaiskii geroicheskii epos* (Gorno-Altaysk).
- Keldysh, Georgii Vsevolodovich (1998). *Muzyka. Bol'shoi entsiklopedicheskii slovar'* (Moskova).
- Khokhlov, Vladimir (1994). *Muzykal'nye instrumenty Gornogo Altaia* (Gorno-Altaysk).
- Kyrgys, Zoia Kyrgysovna (2002). *Tuvinskoe gorlovoe penie: ethnomuzykovedcheskoe issledovanie* (Novosibirsk).
- Sheikin, Iurii (2002). *Istoriia muzykal'noi kultury narodov Sibiri* (Moskova).
- Shishigin, Spiridon (2003). *Igrate na khomuse* (Pokrovsk).
- Shulgin, B. (1979). "Altay Kayı Üzerine" Aleksei Kalkin, yay. haz., *Maadai-kara: Altaiskii geroicheskii epos* s. 261-268 (Gorno-Altaysk).
- Süzükei, Valentina (2011). "Tuva Musikisinin Eski Türk Kökleri Üzerine" *Türkiye'de Musiki Kültürü Kongresi Bildirileri* s. 323-327 (Ankara).
- (1993). *Burdonno-obertonovaia osnova traditsionnogo instrumental'nogo muzytsirovaniia tuvintsev* (Kızıllı).
- Tansuğ, Feza (2013). "Kaybolan Sesler: Türk Musiki Kültürlerinin Yok Oluş Süreci" *Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Topulukları. 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* s. 497-510 (Ankara).
- (2009). "A Bibliographic Survey of Kazakh and Kyrgyz Literature on Music" *Yearbook for Traditional Music* No. 41: 199-220 (Canberra).
- (2008). *Novyi vzgliad na muzyku tiurkskikh narodov Evrazii* (İstanbul).
- (2005). "Türk Ses Dünyasında Halk Musikilerinin Dağılımı ve Sınıflaması" *Folklor/Edebiyat* No. 42: 7-14 (Ankara).
- (1996) "The Tuvans of the Steppes Come to Istanbul" *Turkish Daily News*. November 15, 1996, B1.
- Utkin, Ksenofont Dmitrievich (1993). *Golosom zhivoi prirody* (Yakutsk).
- Verbitskii, V. I. (1893). *Altaiskie inorodtsy* (Moskova).
- Vertkov, Konstantin, Georgy Blagodatov ve Elsa Iazovitskaia (1975). *Atlas muzykal'nykh instrumentov narodov SSSR*, 2. baskı (Moskova).
- Zataevich, Aleksandr Viktorovich (1971). *Pesni raznykh narodov. Iz arkhivov sobiratelii* (Alma-Ata).
- Zhuzbasov, Kairolla (2007). *Muzykal'nyi fol'klor kazakhov Gornogo Altaia*. (Almaty).

ÖZET

SİBİRYA'DA TÜRK MUSİKİSİ ÜZERİNE YAZINSAL BİR İNCELEME

Bu yazınsal inceleme, Rusya Federasyonu'nda Sibiryalı Türk musikisi üzerine yazılmış kitapları içerir. Makalede, Türk yazarlarca yayınlanmış kitaplar değerlendirilirken aynı zamanda, Rus musikibilimcilerin ilgili çalışmalarına da yer verilir. Bununla birlikte, Rusya Federasyonu dışındaki Sibiryalı bilimcilerce yapılmış çalışmalar bu incelemeye alınmamıştır. Makale yalnızca Rusça ve Türk dillerindeki kaynaklara yer verir.

Son dönemde yayımlanan kitap sayısının giderek artması nedeniyle, kaynakların uygun bir uzunlukta olması için dikkatli bir seçim yapılmıştır. Bu yüzden, bir konu hakkında tek bir yazarın tüm çalışmalarına yer verilmemiştir.

Bu makale, aynı zamanda, Sibiryalı geleneksel musiki çalışmalarında son dönem araştırma akımları ile alanlar hakkında da fikir vermektedir. Makale, Tuva musikisi, Saha musikisi, Altay musikisi, Hakas musikisi, Şor musikisi ve diğer yayınlar olmak üzere altı bölümden oluşmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Sibiryalı da musiki, Türk dünyası, yazınsal inceleme

ABSTRACT

A BIBLIOGRAPHIC SURVEY OF SIBERIAN LITERATURE ON TURKIC MUSIC

This bibliographical survey covers books dealing with the Turkic music of Siberia in the Russian Federation. In addition to reviewing books published by Turkic authors, this article includes some relevant works by Russian musicologists. However, the works authored by Siberian scholars abroad was excluded from this survey. It contains references only in Russian and Turkic languages.

Because of the increase in the number of books published recently, a careful selection has been made in order to keep the references section to an acceptable length. Hence, the bibliography does not embody all of the works of a single author on the topic.

This essay also gives an idea of recent research trends and topics in traditional music studies in Siberia. It consists of six parts including Tuvan music, Sakha music, Altai music, Khakas music, Shor music, and other publications on music.

Keywords: bibliographic survey, music in Siberia, Turkic world